

Н.Орач

ГОЛОВНИЙ НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК

Іван Гаврилович Шовкопляс - доктор історичних наук, єдиний головний науковий співробітник ЦНБ. Він - автор понад 300 друкованих праць: статей та більше 20 монографій, брошур, бібліографічних посібників. Так, «Основи археології» - єдиний підручник зі спеціальності, по якому вчилися і вчаться майбутні археологи, студенти вузів України.

На запрошення Київського університету ім. Т.Г.Шевченка І.Шовкопляс чимало років викладав курс археології України та методичку польових археологічних досліджень на історичному факультеті. Склав програму для читання курсу.

Протягом багатьох років учений виявляв і досліджував пам'ятки пізнього палеоліту (стародавнього кам'яного віку) в Україні, котрі ввійшли в скарбницю не тільки української, а й світової культури.

Вивчала праці І. Шовкопляса і з увагою поставилася до його наукової концепції відомий український історик Н.Д.Полонська-Василенко.

Перше знайомство з майбутньою професією відбулося в 14 років і овіяно романтикою молодості. Йдеться про розкопки (недалеко від Лазірок, що на Полтавщині) Гінцівської стоянки первісних людей доби пізнього палеоліту, першої в Східній Європі такої пам'ятки, виявленої ще в 1871 р. Тоді, в 1935 р., роботи поновилися.

Таємничість праці археологів вразила хлопця, збентежила думки, змусила по-іншому подивитися на навколишній світ. Нахлинули питання. Але відповіді на більшість з них він одержав тоді, коли став спеціалістом, колегою дослідників Гінцівської стоянки - І.Підоплічка, М.Фосс, І.Левицького, О.Брюсова.

© Наталія Орач, Київ, 1994

Іван Гаврилович Шовкопляс народився 1921 р. в селянській родині. Наполегливий, допитливий, беручий до знань хлопець був одним із кращих учнів у школі, відмінником. Та в 10 класі спіткало горе. Репресували батька. Івана, як сина «ворога народу», вигнали з комсомолу, вчителі боялися ставити заслужені п'ятірки.

Гаврилу Шовкоплясу вдалося передати з ув'язнення один-єдиний листочок, в якому він просив дружину продати останню корову, щоб син продовжував навчання. Ні клятв, ні обіцянок Іван не давав. Але саме той лист, як батьків заповіт, надавав йому сил іти по нелегкому шляху життя, долати труднощі, невтомно і вірно служити науці.

Тільки у 57-му надійшла звістка про те, що Гаврила Шовкопляса визнано невинним. Коли і як помер, де його останнє пристановище - досі невідомо.

Іван, не маючи свідоцтва відмінника, змушений був здавати на історичний факультет Київського університету 13 екзаменів. Усі роки навчання його переслідував страх: не дадуть учитися.

Однак університет пощастило закінчити.

У 1945 р., тобто аж через десять років після першої зустрічі з археологією, відбулася друга. Шовкопляс працював тоді у Державному історичному музеї і отримав відрядження в експедицію на Поділля.

Старанність дослідника, наполегливість у пошуку, дивовижна працездатність не пройшли повз увагу директора Інституту археології АН України академіка П.П.Єфіменка, який і запросив до себе в аспірантуру молодого науковця.

У 1949 р. І.Шовкопляс достроково захистив кандидатську дисертацію. В 1949-1951 рр.

він працював ученим секретарем в Інституті археології, а в 1951-1960 - заступником директора з наукової роботи і займався вивченням історії найдавнішого населення на території України.

У той час здійснювалися широкі археологічні розкопки - як заплановані самим інститутом, так і пов'язані з будівництвом гідроелектростанцій, водосховищ, зрошувальних каналів і систем. У місцях їх зведення велися дослідження найрізноманітніших пам'яток. Директор Інституту відвідував ці об'єкти, а для І.Г.Шовкопляса, який супроводжував його в поїздках, то була чудова можливість для нагромадження власного досвіду.

Вів молодий учений і самостійні дослідження. Керував розкопками широко відомих тепер пізньопалеолітичних стоянок: Мізинської та Ключівської на Чернігівщині, Радомишльської на Житомирщині та Добранічівської і Фастівської на Київщині.

За ініціативою І.Г.Шовкопляса, вперше у вітчизняній науці було видано колективну працю «Нариси стародавньої історії Української РСР», де подано систематизований виклад стародавньої історії населення України від найдавніших часів до середньовіччя. У книжці «Археологічні дослідження на Україні (1917-1957)» вчений здійснює огляд археологічних пам'яток. Видає брошуру «Стародавній кам'яний вік на Україні». На організованих наукових конференціях, сесіях виступає з цікавими доповідями з питань первісної археології. Піклується про публікацію матеріалів конференцій, сприяє створенню виставок предметів, здобутих під час експедицій.

У 1954 р. в Мелітополі був розкопаний скіфський курган, в якому виявлено понад 3 тисячі золотих прикрас, предметів побуту, спорядження. За традицією, директор Державного Ермітажу М.І.Артамонов зробив запит, щоб знайдені речі було передано в Ленінград. Шовкопляса це стурбувало. За підтримкою президента АН України О.В.Палладіна ці запити було відхилено. І відтоді всі знайдені в Україні золоті скарби, зберігалися й експонувалися вдома. У відповідь на такий крок, директор Ермітажу, відмовився від попередньої згоди бути в Івана Гавриловича опонентом під час захисту докторської дисертації, однак це не перешкодило її захисту (1964).

Перша академічна бібліографія «Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966)» (вийшла друком до ювілею АН України в 1969 р.), підготовлена Шовкоплясом, є свідомством глибоких фахових знань.

До 60-х років в АН неодноразово піднімалося питання про свій археологічний музей. Шовкопляс, якого обрали на посаду його завідуючого, мріяв відкрити музей до 50-річчя Академії наук. Одне з найбільших утруднень полягало в тому, що приміщення для Музею потребувало капітального ремонту. А часу бракувало. В самого ж завідуючого, крім письмового столу, нічого не було. Музей існував тоді лише в уяві Івана Гавриловича. Він розробив його наукову концепцію, тематико-експозиційний план, відібрав у величезних фондах Інституту археології необхідні експонати. Одержавши у тимчасове користування єдину кімнату, розпочав монтаж майбутньої експозиції, підготовку ілюстрацій.

Докладаючи неймовірних зусиль, він наполегливо реалізовував свій задум. І — здійснив. Щира подяка прийшла від академіків М.В.Келдиша і Б.Є.Патона, учасників ювілейних урочистостей. Експозиція археологічного музею охоплювала період від найдавніших часів до пізнього середньовіччя, вона дістала високу позитивну оцінку серед вітчизняних і зарубіжних науковців та широкої громадськості.

Археологічний музей як відділ Інституту археології ввійшов у комплекс Центрального науково-природничого музею АН УРСР (директор - академік І.Г.Підолічко, заступник голови Музейної ради - І.Г.Шовкопляс).

За дорученням Президії Академії наук і Музейної ради, Шовкопляс перебував у Японії як консультант на виставці «Японські острови та їх зв'язок з материком у минулому», на якій експонувалися предмети та реконструкція житла пізнього палеоліту, розкопаного в с. Межиріч на Канівщині. Вчений провів за кордоном велику науково-пропагандистську роботу, за що одержав подяку повпредства СРСР в Японії.

То був злет творчих сил. Шовкопляс брав участь у написанні цілого ряду узагальнюючих праць, зокрема таких, як «Історія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія

Кієва», «Історія Академії наук УРСР», «Археологія Української РСР» та ін.

І.Шовкопляс - активний пропагандист історичних надбань України. Він добився створення унікального археологічного музею на місці стоянки (поселення) первісних людей кінця стародавнього кам'яного віку, розкопаної ним у хуторі Добранічівка Яготинського району Київської області. В музеї, відкритому в 1977 р. експонуються унікальні залишки давнього житла з кісток мамонта, ями-комори та інші об'єкти і предмети, залишені первісними людьми. Це перший і досі єдиний такого типу музей в нашій країні. Сьогодні він відомий як в Україні, так і поза її межами. Його відвідують учені з різних кінців планети.

Однак, попри зовнішній блиск та легку вдачу, і творча доля Івана Шовкопляса, і його шлях у науці устелений жорстким терням. Неприємності, які переросли у відверте цькування, були спричинені тим, що погляди і громадянська позиція вченого, якого хвилювала доля української науки, історії, культури (зокрема, він чимало зробив для пропагування спадщини М.Грушевського), відрізнялися від офіційної лінії командно-адміністративної системи.

Не влаштувала директора Інституту археології АН СРСР академіка Б.О.Рібакова наукова діяльність І.Шовкопляса, спрямована на розвиток археології України. Луною пішов відгук до секретаря з ідеології ЦК КП України В.А. Маланчука, а в Академії - до І.К.Білодіда, С.М.Бібікова, В.Д.Барана (тільки в минулому році, не без участі Шовкопляса, музей повернули до Інституту).

Прагнучи справедливості, І.Г.Шовкопляс звернувся у високі інстанції. Відповідь була така: в 1973 р. в академічній бібліографії «Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966)», виданій в 1969 р., було виявлено «відсутність розгляду основоположних партійних документів, що визначають розвиток суспільних наук». Шовкопляса звинуватили в «порушенні класового, партійного підходу до підбору праць», у тому, що в академічній бібліографії було подано твори М.Грушевського і Н.Полонської-Василенко, П.Курінного і В.Козловської, В.Щербаківського і В.Дубровського, В. Антоновича і Ф. Вовка, «які відомі своєю злісною антирадянською діяльністю або своїми

буржуазно-націоналістичними поглядами». Після такого безпідставного звинувачення книгу було вилучено з бібліотек Академії наук, а І.Г.Шовкопляса звільнено з посади завідуючого відділом - Археологічним музеєм, позбавлено праці за фахом, якій віддавав усі свої знання, хист, енергію і в якій досяг значних творчих успіхів. Безробітного вченого взяла під свій дах ЦНБ.

Находили прекрасні відгуки про його книги знаних фахівців з Росії, з-за кордону. Іван Гаврилович почав втягуватися у бібліотечне життя, опанувати його специфіку. Втім, добре розумівся на багатьох професійних бібліотечних питаннях. З властивою йому енергією взявся за справу. Підготував (спільно з бібліографом Н.Дмитренко) бібліографічний покажчик «Радянська література з археології України 1967-1975 рр.» та бібліографічний покажчик «І.Г.Підоплічко».

Невдовзі І.Г.Шовкопляс поринає у наукову діяльність бібліотеки. Він бере активну участь у підготовці ряду важливих бібліографічних посібників та інших праць із загальноісторичної та археологічної тематики, надає консультативну допомогу співробітникам бібліотеки та інших установ, готує наукові та методичні праці: «Книжкові фонди ЦНБ ім.В.І.Вернадського АН УРСР» (у співавторстві), «Методичні рекомендації для написання «Зводу пам'яток історії та культури на Україні», розділ до «Зводу пам'яток історії та культури Київської області». Готує історичний нарис про стародавній Київ і покажчик літератури про нього.

Знову повертається до підготовки покажчика бібліографії з археології України. Фундаментальний ретроспективний бібліографічний посібник «Археологія Української ССР 1918-1980 гг.» (вийшов з друку в 1989 р.) - результат багаторічної напруженої і копіткої роботи. В книзі наведено понад 16 тис. праць, переглянутих автором «de visu». Додано іменний, систематичний, предметний і географічний допоміжні покажчики та список основних джерел. Це - гідний внесок у науку. Книга заслужено одержала визнання і високу оцінку широкого кола спеціалістів і відзначена позитивними рецензіями вчених з Києва і Львова, Москви й Варшави.

На замовлення Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка І.Шовкопляс підготував коментар до «Археологічних нотаток» великого Кобзаря, майже не відома діяльність якого в галузі археології спонукала Івана Гавриловича з дружиною до написання книжки «За покликом серця. Пам'ятки історії й культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка» (побачила світ 1990 р.).

Тепер учений завершує підготовку до друку бібліографії з археології України за 1981-1990 рр. Бере активну участь у розробці теоретичних і практичних питань з національної бібліографії України. Нещодавно вийшов з друку (в співавторстві) бібліографічний покажчик праць

відомого археолога професора М.Я.Рудинського.

Ініціативний працівник, І.Г.Шовкопляс доброзичливо ставиться до своїх колег, надає необхідну допомогу молоді, завжди люб'язно ділиться своїми енциклопедичними знаннями. Саме тому він користується у колективі заслуженим авторитетом і повагою.

Іван Гаврилович - член редакційної колегії журналу «Бібліотечний вісник», один із його наукових експертів. Чи не найсуворіший і найпринциповіший. Людина безкомпромісна, дослідник скрупульозний і чесний, Шовкопляс вимагає й від інших такого ж відповідального і відданого ставлення до справи.

Список найважливіших друкованих праць І.Г.Шовкопляса

Окремі видання.

Каталог изданий Института археологии АН УССР. — К.: Изд-во АН УССР, 1950. — 20 с. — Соавтор Е.В. Максимов.

Стародавній кам'яний вік на Україні. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — 64 с.: іл.

Археологічні дослідження на Україні (1917 - 1957): Огляд вивчення археологічних пам'яток. - К.: Вид-во АН УРСР, 1957. - 422 с.: іл. - Бібліогр.: с. 317 - 413.

Історія СРСР: Посібник для 8-річної школи. - К.: Рад. шк., 1960. - 236 с.: іл. - Співавтори: А.К. Будик та Д.І. Мишко.

Кам'яний вік на території Української РСР: Посібник для вчителів та студентів історичних факультетів. - К.: Рад. шк., 1962. - 116 с.: іл.

Основи археології: Учебний посібник для студентів історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів. - К.: Рад. шк., 1961. - 271 с.: іл.

Мезинская стоянка: К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. - Киев: Наук. думка, 1965. - 328 с.: ил. - Библиогр.: с.304-326.

Мандрівка в глибини віків. - К.: Рад. шк., 1964. — 174 с.: іл. - Бібліогр.: с.169-170. — Співавтор Г.М. Шовкопляс.

Розвиток радянської археології на Україні (1917 - 1966): Бібліографія. — К.: Наук. думка, 1969. - XXXVI, 342.

Археологічний музей (АН УРСР). — К.: Наук. думка, 1971. - 107 с.: іл. (у співавторстві, наукове редагування).

Основи археології. Вид. 2 -е, виправлене і доповнене: Підручник для студентів історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів. - К.: Вищ. шк., 1972. - 221 с.: іл.

І.Г.Підопличко: Бібліографія вчених Української РСР. — К.: Наук. думка, 1976. — 74 с. — Співавтор Н.Г. Дмитренко.

Радянська література з археології України. - 1967-1975 рр. - К.: Наук. думка, 1978. - 345 с. Співавтор Н.Г.Дмитренко.

Палеолит Киевского Приднепровья. — Киев / Препр. Ин-та геол. наук АН УССР, 1982. - 60 с.: ил. - Укр. и англ. яз. - Соавтор А.И.Шевченко.

Методические рекомендации по библиографическому обеспечению «Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР» / АН УССР. ЦНБ. — Киев, 1984. — 105 с.

Советская литература по истории древнего Киева. 1918 - 1983. — Киев: Наук. думка, 1984. - 211 с. - Соавтор Н.Г.Дмитренко.

Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського Академії наук УРСР: Короткий огляд. - К., 1989. - 84 с. - Співавтори: П.А.Сотниченко та М.А.Воробей.

За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г. Шевченка. — К.: Наук. думка, 1990. — 168 с.: іл. — Бібліогр: с.152—160. - Співавтор Г.М.Шовкопляс.

Археология Украинской ССР: Библиогр. указ., 1918-1980.

- Киев: Наук. думка, 1989. - 560 с. - Соавтор Н.Г.Дмитренко.

Михайло Якович Рудинський (1887 - 1958) — археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець: Бібліогр. покажчик. - Полтава, 1993. - 27 с. - Співавтор О.Б.Супруненко.

Фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського Академії наук України: Коротка інформація. - К., 1993. - 57 с. - Співавтор А.Г.Бровкин.

Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського Академії наук України: Бібліогр. покажчик 1918-1993 рр. - К.: 1993. - 299 с. - У співавторстві. — (До 75-річчя від часу заснування).

Статті та розділи узагальнюючих праць

Дослідження курганного могильника передкіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. — 1952. — Т.7. — С. 89 - 109 : іл. Співавтор Є.В.Максимов.

Археологічні дослідження на Україні за роки Радянської влади // Вісн. АН УРСР. - 1953. - №2. - С.36-46.

Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства // Історія Української РСР. Т.І. - К., 1953. - С. 9-39 : іл.

Археологические открытия на Украине за последние годы // Сов. археология. - 1954. - Т.19. - С. 5-40: ил. - Соавтор П.П. Ефименко.

Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі / Археологія. — 1954. - Т.9. — С. 98 -105: іл.

Середньодністровська експедиція 1949 - 1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1956. — Т.6. — С. 29 - 37 : іл.

Фастовская позднепалеолитическая стоянка // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. —1956. - Вып.65. — С. 68-73: ил.

Жилища Мезинской стоянки // Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР. — 1956. — Вып. 6. — С. 3-12: ил.

Стародавній кам'яний вік // Нариси стародавньої історії Української РСР. - К., 1957. - С. 9-39: іл.

Некоторые итоги исследования Мезинской позднепалеолитической стоянки в 1954 - 1956 гг. // Сов. археология. - 1957. — №4. — С. 99-115: ил.

Вивчення стародавнього кам'яного віку на Україні за роки Радянської влади // Вісн. АН УРСР. — 1957. - №2 - С. 51-61.

До питання про характер жител пізнього палеоліту // Вісн. АН УРСР. — 1958. — №2. — С. 38-49.

Первіснообщинний лад на території Києва // Історія Києва. Т. 1. - К., 1959. - С. 9-30: іл.

Палеолит Украинского Полесья // Тр. Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР. - 1961. - Т.18. — С 75-88. - Соавтор К.Г.Підопличко.

Радомышльская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита Восточной и Центральной Европы. - М., 1965. — С. 104-116: ил.

Про характер зв'язків населення в епоху пізнього палеоліту // Історія українського мистецтва. Т.І. - К., 1966. - С. 23-39: іл.

Розвиток науки на Україні до 1917 р. // Історія Академії наук УРСР. Т.І. - К., 1967. - С. 21-87: іл. - Співавтори І.О.Гуржій та Р.П.Говорова.

Про локальні відмінності в культурі пізнього палеоліту на території Української РСР // Укр. іст. журн. - 1986. - №3. - С. 77-86.

Археологи АН УРСР за 50 років // Укр. істор. журн. - 1969. - №2. - С. 52-63.

Розвиток культури древньої людини // Стратиграфія УРСР. Т.ІІ: Антропоген. - К., 1969. - С. 85-105.

До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту: На матеріалах Української РСР і сусідніх територій // Археологія. - 1969. - Т. 22. - С. 31-54: іл.

Археологічний музей Академії наук УРСР // Вісн. АН УРСР. - 1970. - № 7. - С. 60-68: іл.

Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. - 1971. - Вип. 3. - С. 13-21: іл.

Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. Т.І. - К., 1971. - С. 39-64: іл.

Добраничевская стоянка на Киевщине: Некоторые итоги исследования // Палеолит и неолит СССР. Т. 7. - Л., 1972. - С. 177-188: ил.

Японская археология глазами советского археолога // Ар-

хеолог. журн. - Токио, 1972. - №12 (Япон. яз.).

Деякі питання вивчення пізнього палеоліту на Україні за роки радянської влади // Археологія. - 1974. - Вип. 13. - С. 3-11.

Роль природных и социальных факторов в возникновении жилищ // Первообытный человек, его материальная культура и природная обстановка в плейстоцене и голоцене. - М., 1974. - С. 33-41.

Пещерные палеолитические и мезолитические памятники Украинской ССР // Actes du 6-e Congres international speleologic. - Praha, 1976. - С. 63-70.

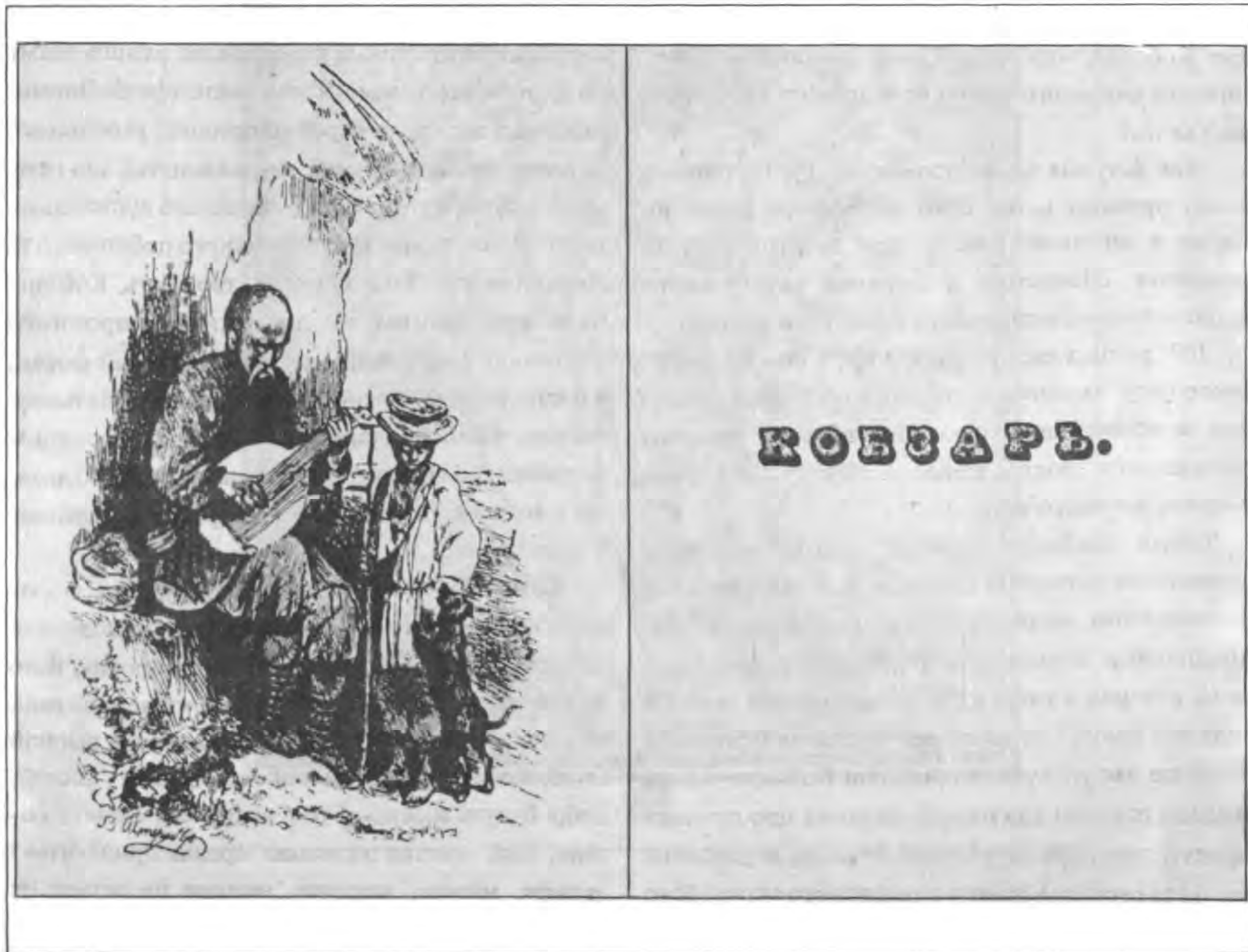
Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита: его состав и назначение // Бюлл. Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР. - 1977. - №47. - С. 115-120.

Древний Киев: Краткий исторический очерк // Советская литература по истории древнего Киева. - К., 1984. - С. 6-32.

Борис Дмитриевич Гринченко (1863 - 1910): Короткий біографічний нарис // Каталог фондів ЦНБ. 1. Бібліотечні колекції, вип. 1: Б.Д.Грінченко. - К., 1988. - С. 9-36: портр.

Естественные науки и библиография по археологии // Информационно - библиотечное обслуживание ученых. - М., 1988. - С. 98-118.

Короткий коментар до «Археологічних нотаток» Т.Г.Шевченка // 36. праць 27-ї наук. шевченківської конф. К., 1989. - С. 167-177.

Фототипія першого видання «Кобзаря» 1849 р.
Мая Шчербятска.